**Dociekania Edukacyjne/Educational Inquiry**

**Numer 1/2026**

https://dociekaniaedukacyjne.upsl.edu.pl/

ISSN 3072-5453

**Maria Reut**
Uniwersytet Dolnośląski DSW
maria.reut@dsw.edu.pl
maria.reut@wp.pl
ORCID: 0000-0002-1108-601X

**DOI:** https://doi.org/10.34858/de.1.2026.010

# „Realistyczne utopijne pedagogie nadziei” – uwagi na marginesie dyskusji o krytycznych badaniach społecznych

W tym tekście, będącym zapisem refleksji po inspirujących rozmowach podczas naszego seminarium, chcę zwrócić uwagę na niektóre kwestie, mogące stanowić kontekst tytułowej debaty. Ze względu na wymóg skrótowości wypowiedzi traktuję ten tekst jako szkic-wstęp do szerszego, wieloobszarowego opisu tego transdyscyplinarnego zagadnienia.

## 1. Nadzieja, utopia i rozczarowania

### 1.1. Czego uczą utopie?

Nauka płynąca z utopii nie sprowadza się tylko do ich akceptacji czy krytyki – wskazuje np. Patrick Parrinder (2020, s. 18–19). Lektura tekstów na ten temat uzmysławia, że utopia nie jest tylko opisem społecznego projektu czy propozycją drogi jego realizacji, ani też – zaznaczmy – nie stanowi tylko bezpośredniej przestrogi. Lektura tych projektów to także „głębokie zanurzenie w [krytycznie interpretowaną] historię intelektualną” (Parrinder, 2020, s. 18–19). Na pytanie: czy utopijne „tęsknoty za doskonałością” wyrażają szlachetne

aspiracje, czy jest to jednak zgubna pokusa, Autor odpowiada, że tęsknoty takie wiążą się z „zaprzeczeniem ludzkiej [społecznej] złożoności". Czym jednak jest – zapytajmy – ta złożoność; w jaki sposób właśnie niejednolitość ludzkiego świata utrudnia/uniemożliwia/czyni bezsensownymi owe tęsknoty? Znajdujemy oto (wstępną) odpowiedź, że z pewnych powodów sformułowanie „doskonałe społeczeństwo" wyraża sprzeczność. Jak zatem – zapytajmy dalej – możemy rozumieć sens ludzkiego dążenia do doskonałości, a także – jak myśleć o możliwościach i ograniczeniach projektowania zmian, jeśli jednocześnie mamy świadomość takiej złożoności, niejednolitości, a także niezgodności?

Parrinder w swojej refleksji na temat utopii nawiązuje do wielowątkowego tropu kulturowego (koncepcji drogi, podróży), pytając: czy „Itaka stanie się utopią, tak jak kraina Feaków, nie wiemy, legenda jednak głosi, że Homerowy bohater nie znalazł tam stałego domu dla swojego wędrownego ducha. Odyseusz jest pierwszym spośród niezliczonej rzeszy tych, którzy odkryli, chcąc bądź nie, że w końcu muszą odejść i kontynuować swoją podróż, włączając w to powrót do ojczyzny, w której nie będą w stanie już w pełni poczuć się jak u siebie w domu" (Parrinder, 2020).

Jego duch „pozostał wędrowny", a u siebie, pamiętajmy, bohater nie był rozpoznany. Droga z utopii nie jest prostą podróżą. A podróżnik nie jest już taki sam. Problem nie polega więc tylko na „ludzkiej złożoności". Zaznaczmy, że projekty uporania się z taką „przeszkodą" w projektowaniu znamy z literackich krytycznych/satyrycznych opisów podobnych pomysłów (wspomnę o tym poniżej). Utopia to nie jest prosta podróż. Powrót nie oznacza powrotu do tego samego…

Pozostawmy ten opis (drogi Odyseusza) na razie bez obszerniejszego komentarza.

### 1.2. Fikcje

Utopijne/antyutopijne (a także, w innej perspektywie, dystopijne czy satyryczne) opowieści to niejednorodne rodzaje literackich fikcji. A te – jak wiemy – dramatycznie włączając czytelnika w uczestnictwo w zdarzeniach, umożliwiają wykroczenie poza bezpośredniość i nieproblematyczność osobowego doświadczenia. W tym bogatym zbiorze opowieści (koncentrujących się na uwarunkowaniach oraz konsekwencjach owego projektowania) warto zwrócić uwagę przynajmniej na kilka dzieł, szczególnie interesujących ze względu na tytułową tematykę.

J. L. Borges, nawiązując m.in. do filozofii „teoretycznych fikcji" Hansa Vaihingera i kategorii „jak gdyby" Als Ob, uwidacznia znaczenie „spojrzenia na ten świat z dystansu", poza oczywistością. W „Bibliotece Babel" (*bibliotheca divina*) widzimy dramatyczną

destrukcję złudnych nadziei poszukiwania sensu. W „Utopii zmęczonego człowieka" możemy dostrzec m.in. nieoczywiste rezultaty uniformizacji, a w „Tlön, Uqbar, Orbis Tertius" – niefrasobliwej fantazji (utopii) (Borges, 1956/1972). Jest to nie tylko (wyobrażeniowe) uwyraźnienie skutków niektórych „tęsknot", ukazanie ceny ich realizacji, wskazanie niemożliwości pogodzenia sprzecznych dążeń i różnych wartości. Takie wyobrażenie jest także rozbudowanym – w postaci metafor oraz fikcji literackiej – dyskursem filozoficznym, a także (aktualnym) dyskursem politycznym (por. m.in: Nycz, 2017).

### 1.3. Czy tylko krytyka technologii?

W literaturze i filozofii Stanisława Lema pytania o uwarunkowania projektów nowych, lepszych światów odgrywają szczególnie istotną rolę. Warto przypomnieć ważne oraz ciekawe w tym kontekście opowiadanie „Kobyszczę" ze zbioru „Cyberiada" (Lem, 1965). Zawiera ono zarówno wnikliwą analizę różnych filozoficznych, etycznych koncepcji szczęścia, jak i pytania o możliwości stworzenia świata ludzkiej szczęśliwości, o warunki zapewnienia trwałości tego stanu, a także o sens takiej pokusy. Opisane wyrafinowane pomysły, procedury i konstrukcje (wykorzystujące obszerną, pogłębioną, a także złożoną wiedzę na temat szczęścia), jakie tworzy bohater opowiadania, a które to mają szczęście zapewnić, okazują się wielką katastrofą.

Czy konstruktor zrozumiał powody swojego niepowodzenia? Czy czytelnik/filozof odnajdzie – pod powierzchnią ironii wobec technologicznych wynalazków, mających zapewnić szczęśliwość – dramatyzm samego wyzwania?

### 1.4. Utopia i realizm

Czy zatem – tak jak sformułowanie „doskonałe społeczeństwo" – teza o „realistycznej utopii" też zawiera (choć z innych powodów i inaczej wyrażaną) sprzeczność? Erik Olin Wright (2015) podkreśla, że wyrażenie „realna utopia" jest zamierzoną prowokacją. Autor mówi o wartościach (demokracja, równość, wspólnota) jako o „rdzeniu emancypacyjnych alternatyw" (Wright, 2015). Budowanie takich alternatywnych rozwiązań to „pierwszy krok". Budujemy więc instytucje, tworzymy działania społeczne jako realny sprzeciw wobec TINA („There is no alternative"). Pojawia się jednak złożone pytanie: czy rozwiązania te są trwałe? I czy taka praktyka „rozwiązuje problem"? I jakie „rozwiązanie" mielibyśmy na myśli?

Gdy podejmujemy takie kwestie, to pouczające byłoby, w takim kontekście, przypomnienie tez M.C. Nussbaum (1986) o dramatyczności (a także niemożliwości pogodzenia), o kruchości dobra, budowaniu wrażliwości i narracyjnej wyobraźni, rozumieniu

inności. O niestabilności, procesualności oraz o takim uwarunkowaniu projektowania, jakim są „zdolności" (*capabilities approach*) (Nussbaum, 2006, 2011; Juchacz i in., 2013).

## 2. Zawłaszczenia i potrzeba redefinicji

Dlaczego tak trudno niekiedy oprzeć się tym (stale, w różnych odmianach, obecnym w dziejach) pokusom łatwego rozumienia i projektowania doskonałych światów oraz w jaki sposób trudne drogi budowania etycznych doświadczeń mogą wspomagać krytycyzm wobec owych pokus? W bogatej historii tego problemu warto w tym miejscu zwrócić uwagę na kilka (ważnych również z pedagogicznych powodów) wątków. Maria Janion pisała: „Adorno przewidywał – w dobie panowania przemysłu kulturowego – zaduszenie się kultury we wszechobecnym kulcie kiczu. Kicz w tym rozumieniu to niczym nieuzasadnione dążenie do harmonii, tania apologia »prostych« wartości moralnych, uchylenie tragizmu i sprzeczności, opatrywanie wszystkiego, co się da, happy endem" (Janion, 1998, s. 334). Autorka zachęcała, by „porzucić etyczną arogancję". (s. 346)

Dlaczego tak rozumiana apologia „prostych", „oczywistych", niesprzecznych wartości może zagrażać ich rozumieniu w ogóle? Jakie to może mieć znaczenie w dziedzinie badań społecznych, a także w myśleniu o projektach społecznych? Dlaczego refleksja pedagogiczna (w szczególny sposób) powinna być wyczulona, krytycznie refleksyjna wobec zbyt prostych (zbyt uproszczonych), zwłaszcza patetycznych, proklamacji? W jaki sposób owa refleksyjność może wspomagać zarówno badania społeczne jak również odpowiedzialne projektowanie społecznych przemian?

Pytając o istotne problemy, które wyznaczają nowe obszary zainteresowań i nowe krytyczne badania, koncentrujemy się – jak podkreślono w artykule (Denzin, 2017), będącym punktem wyjścia do seminaryjnej dyskusji – na kwestiach etycznych. W tych m.in. ramach podejmowane są wątki sprawiedliwości społecznej, prowadzone są analizy sankcjonowanych nierówności. Jest to jednocześnie wyzwanie do stawiania oporu, do redefiniowania słów. W tej krótkiej wypowiedzi warto wskazać przynajmniej wybrane – w interesującym pedagoga obszarze – wątki dotyczące wspomnianych procesów redefinicji, krytyki, debat, pojmowania równości. Warto podkreślić, że etyczność krytycyzmu (odmiennie niż w potoczności) nie wyraża się jedynie poprzez dystans wobec pewnego, uznawanego przez innych za oczywisty, zestawu norm, zasad itd., i nie jest jedynie aktem – propozycją odmiennego ich zestawu. Chodzi bowiem o odmienność w stosunku do moralistycznej argumentacji oraz do uzasadnień podporządkowania. Krytycznie zinterpretowane dyscypliny społeczne mogą m.in. demistyfikować treści ideologiczne (Habermas).

## 3. Krytyka, równość

Badanie nierówności – powtórzmy za J. Rancière'em – nie powinno się zaczynać od oczywistego ich nazwania. Francuski filozof proponuje kontrfaktyczne założenie. Przyjęcie tego założenia nie wyznacza więc drogi wyrównywania – uznanych za oczywiste – nierówności, ale kieruje postępowaniem, działaniem wobec równych.

Rancière – podkreśla badacz tej filozofii – wskazywał, że pisze po to, by „przekraczać historycznie zdeterminowane porządki myślenia", a także po to, by nie oddzielać poszczególnych dyscyplin i specjalności (patrz: Franczak, 2017; Reut, 2019). Jak więc uprawiać filozofię, nie ustanawiając jednocześnie relacji panowania? „Jak uniknąć pułapek [...], poszukiwania prawdy pod powierzchnią pozorów?" Otóż „należy osłabić wertykalne układy i doskonalić myślenie w kategoriach horyzontalnych". Jak odpowiedzialnie wykorzystać „moc dzielenia świata od nowa" (Franczak, 2017)? Warto zwrócić uwagę na znaczenie tej koncepcji „błądzących słów" w kwestionowaniu tradycyjnych kulturowych podziałów, utrwalonych dyskursów, nawykowych uzasadnień. Jednocześnie – dodajmy – to nie tylko słowa są wyzwolone, ale to one mogą wyzwalać; to ich ruch, ich wędrówka umożliwia destrukcję zastanych podziałów. Takie kwestionowanie i nadawanie nowych sensów, znaczeń – to są właśnie „ćwiczenia z wolności".

Wyjaśnieniem nieporozumienia – obecnego w niektórych interpretacjach tej koncepcji filozoficznej – jest wskazanie, że równość nie jest tu ani stwierdzanym faktem, ani postulatem. Równość nie musi być udowadniana, musi być jednak „praktykowana i weryfikowana w swobodnym działaniu".

Z uwzględnieniem takich właśnie kontekstów można realizować (charakteryzowaną w komentowanym podczas seminarium artykule) potrzebę przeformułowania tego, co „uważa się za badania, dowody, uzasadnione dociekania", a także tego, co rozumiemy przez „dociekania etyczne". Chodzić tu może zarówno o uznanie głosu grup marginalizowanych, jak i – co chcę podkreślić – o sposoby interpretacji tego głosu, nie tylko o jego uobecnienie.

Jeśli zatem „wezwanie do zmiany świata" zawsze wymaga uważnego wysłuchania oraz krytycznej analizy, to warto podkreślić, że badania jakościowe, realizowane w celach wspomagania „przemiany społecznej", nie mogą też zapominać o – wskazanych na początku tego wywodu – trudnych nadziejach, pokusach, rozczarowaniach, sprzecznościach, (nie)zinterpretowanych doświadczeniach. Warto wobec tego pamiętać też o ważnej przestrodze K. Poppera (jako reakcji na „nędzę historycyzmu"): zamiast projektować stan abstrakcyjnego ogólnego dobra, zajmij się reakcją na konkretne zło, na konkretną krzywdę.

Koncepcje krytyczności i postkrytyczności prowadzą więc do pytania o uwarunkowania tradycyjnej „hermeneutyki podejrzeń" oraz jej możliwości „jako narzędzia ujawniania i rozmontowywania struktur władzy, [zwłaszcza] w obliczu wrogiego jej przejęcia".

**4. Etyczność, sprzeczność, konflikt, tragizm**

Powracający w tym tekście temat niejednolitości, wielości, sprzeczności nie odnosi się więc tylko – jak wskazałam – do problemu „ludzkiej złożoności". Zawiera on także charakterystykę istoty etyczności, etycznego wyboru i statusu etycznego „pouczenia". Filozoficzna analiza sytuacji tragicznej (jak wcześniej pisałam – niebezpieczeństwa pomijania refleksji nad tym usytuowaniem etyczności przedstawia M. Janion) pokazuje, że konflikt moralny to nie wyraz niedojrzałości moralnej, a także, iż owa dojrzałość nie wyraża się w braku wątpliwości. Opowieść o sytuacji tragicznej jest opowieścią o „uczeniu się, o zmienianiu swojej wizji świata, o traceniu pewności co do czegoś, co wyglądało na niewzruszoną prawdę i o dochodzeniu do mądrości znacznie mniej uchwytnej" (Nussbaum, 1986).

Ta „nieuchwytna mądrość" nie wyraża się tylko we wzbogaconej wiedzy. Jest to mądrość innego rodzaju, nie pochodząca już jedynie ze świadomego poddania się zewnętrznemu nakazowi. To mądrość działania, nie usuwająca wątpliwości. A te nie są brakiem wiedzy czy wyrazem niedojrzałości moralnej. Tragedia włącza uczestnika w konflikt etyczny, uwyraźniając, że to wartości mogą pozostawać ze sobą w nieusuwalnym konflikcie. Tragedia jest więc kształcąca, choć nie daje ani gotowej odpowiedzi, ani jednoznacznego morału, ani powtarzalnej drogi dochodzenia do niego. Tragedia (poprzez m.in. literaturę) uczy i zobowiązuje.

> Mówiono, że Ulisses, syty wszystkich dziwów,
> Zapłakał z miłości na widok Itaki
> Zielonej i ubogiej. Sztuka to Itaki
> Wciąż zielonej wieczności, nie kraina dziwów.
> (Borges, 1998, s. 109)

Tragedia ujawnia jednocześnie, że wybór moralny nie jest sprowadzalny do powtarzalnego, racjonalnego rozpoznania „właściwej" w danej sytuacji opcji, a pedagogiczne

wspomaganie tego wyboru (etyczne pouczenie) nie może polegać tylko na przedmiotowym wzbogaceniu racjonalnej wiedzy (piszę o tym szerzej: Reut, 2014).

W ten oto m.in. sposób zagadnienia krytycznych badań, przemiany społecznej, społecznego projektowania, równości, wolności i nieinstrumentalnie traktowanej edukacji pozostają ze sobą w ścisłych (ale nieoczywistych, bo wymagających interpretacji) związkach. Pedagogika krytyczna, a także postkrytyczna (na szczególną uwagę zasługuje polska pedagogika) ma w tym obszarze istotny dorobek naukowy.

**Bibliografia**


Borges, J. L. (1972a). *Fikcje* (K. Piekarec, A. Sobol-Jurczykowski, K. Wojciechowska i S. Zembrzuski, tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginał opublikowano 1965).

Borges, J. L. (1972b). Tlön, Uqbar, Orbis Tertius (A. Sobol-Jurczykowski, tłum.). W: *Fikcje* (s. 11–28). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginał opublikowano 1956).

Borges, J. L. (1998). Ars poetica (Z. Chądzyńska, tłum.). W: *Twórca* (s. 109). Prószyński i S-ka. (Oryginał opublikowany 1960).

Borges, J. L. (1999). Utopia człowieka zmęczonego. W: *Księga piasku* (Z. Chądzyńska, tłum., s. 88–98). Prószyński i S-ka. (Oryginał opublikowano 1975).

Denzin, N. K. (2017). Crital Qualitative Inquiry. *Qualitative Inquiry 23*(1), 8–16.

Franczak, J. (2017). *Błądzące słowa: Jacques Rancière i filozofia literatury*. Instytut Badań Literackich PAN.

Janion, M. (1998). *Płacz generała: eseje o wojnie*. Wydawnictwo „Sic!".

Juchacz, P. W., Cern, K. M., Nowak, E. (2013). Filozofia publiczna: realistyczna utopia, dynamiczne instytucje i deliberujący obywatele. *Principia*, (57-58), 5–20.

Lem, S. (1965). *Cyberiada*. Wydawnictwo Literackie.

Nussbaum, M. C. (1986). *The Fragility of Goodness: luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*. Cambridge University Press.

Nussbaum, M. C. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press.

Nussbaum, M. C. (2006). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Harvard University Press.

Nycz, R. (2017). Nowa humanistyka w Polsce: kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji. *Teksty Drugie, (1).*

Parrinder, P. (2020). Utopie stanowią odpowiedź na złożoność ludzkiej cywilizacji (wywiad). *Filozofuj!*, *3*(33), 18–19.

Reut, M. (2019). Nie wiemy, czego się uczymy. Esej przeciwko dekretowanej nierówności. *Ars Educandi*, (16), 43–53.

Reut, M. (2014). Sokratejskie pytanie, wyobraźnia narracyjna i światowe obywatelstwo. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, *66*(2), 7–20.

Wright, E. O. (2015, 23 listopada). Socjologia i epistemologia realnych utopii (wywiad – z Erikiem Olinem Wrightem rozmawiają David Casassas i Maciej Szlinder). *Praktyka Teoretyczna*. https://www.praktykateoretyczna.pl/artykuly/erik-olin-wright-socjologia-i-epistemologia-realnych-utopii/